

The reasons and consequences of the fall of the Soviet Union

Germuška E

ABSTRACT

In this contribution the author deals with the causes of the collapse of the Soviet Union, which have a profound impact on today's Russian society and state. Post-Soviet space is more than ever exposed to outside influences. China, the U.S., European Union, Iran and other actors in world politics realize their economic interests also in this part of the world. Russia as a traditional partner and historic institution progress in this area is currently interested in creating a Eurasian union, which is the offer to a comprehensive, strategic and mutually beneficial economic integration. The contribution identifies the causes and the accompanying phenomena of life while the last group integration around Russia, which Russia should be avoided in the future if it wants to create a successful, stable and attractive model of integration in post-Soviet space.

Dôvody a následky pádu ZSSR

Aké je súčasné geopolitické postavenie Ruska? Aká je jeho prvoradá úloha? Konštitutívny základ geopolitickej úlohy Ruska bol načrtnutý v jeho zahraničnopolitickej a vojenskej doktríne i v modernizačnom programe, ktoré zapadajú do kľúčových cieľov koncepcie národnej bezpečnosti Ruska. Geopolitické postavenie Ruska možno odvodiť od zahraničnopolitických záujmov, ktoré od pádu ZSSR výrazne zmenili svoj charakter.

Sergej Kortunov vo svojej knihe *Súčasná zahraničná politika Ruska* (2009, s. 147) charakterizuje globálne záujmy ako: „...záujmy globálneho rozmeru. Kedy sa objavujú? Keď štát prináša historický projekt globálneho významu. No nielen to. Aj vtedy, keď štát má k dispozícii adekvátne materiálne zdroje na jeho realizáciu. A tiež – ak je schopný tieto zdroje

mobilizovať a vytvoriť lákavý model rozvoja, ktorý sú ochotní nasledovať mnohí – jedným slovom, ak ide spolu s históriou.“ V súvislosti s tým treba konštatovať, že súčasné Rusko taký model nepredstavuje. Podľa môjho názoru dôležité však je, že disponuje predpokladmi zaujať jednu z dominantných pozícií vo svete. Rusko teda možno nazvať jedným zo silnejúcich centier sily vo vznikajúcom multipolárnom svete.

Čo je teda geopolitickým cieľom Ruska číslo 1? Definície geopolitiky od rôznych autorov má jedného spoločného menovateľa a tým je **kontrola nad priestorom**, ktorý je kľúčovým objektom záujmu politiky a štátu. Takýmto teritóriom je pre Rusko jednoznačne postsovietsky priestor. Prvoradým cieľom Ruska je teda prehlbenie integrácie na postsovietskom priestranstve s perspektívou vytvorenia Eurázijského zväzu.

Pre kreovanie a budovanie budúcnosti každého štátu je potrebné správne pochopiť a interpretovať minulosť. 20 rokov od rozpadu Sovietskeho zväzu sa preto mnohí politológovia i významní politici pokúšajú definovať príčiny rozpadu ZSSR. V ideologickej rovine počas celej existencie socialistického režimu neboli zavedené do spoločného komplexu komunistickej ideológie národné, tradičné a duchovné elementy. Ateizmus, materializmus, progresizmus, „osvietenská“ etika atď. boli cudzie ruskému národu. Zánik ZSSR preto vysvetľuje Alexander Dugin (2000, s. 203-206) ako dôsledok 4 faktorov:

1. Na geopolitickej a strategickej úrovni bol ZSSR nekonkurencieschopný (v dlhodobej perspektíve) ako protipól atlantickému západnému bloku. ZSSR ako kontinentálna veľmoc sa ocitla v obkolesení zo všetkých svetových strán (kontrola všetkých pobrežných zón na západe a juhu Eurázie), pričom Sovietsky zväz bol vystavený aj pasívnemu nepriateľstvu európskych národov vo vnútri svojho bloku. Sovietsky zväz mal bezprostredných susedov v Ázii a na Ďalekom Východe, a to buď kontrolovaných Západom (Pakistan, Afganistan, dorevolučný Irán) alebo nepriateľsky naladenú Čínu, ktorá zmenila svoju geopolitickú orientáciu na Západ.

USA boli a sú ostrovnou „základňou“ chránenou moriami a oceánmi, ktorých ochrana nie je taká zložitá ako sa to javilo v prípade ZSSR.

2. Administratívne zriadenie ZSSR bolo založené na svetskom, čisto funkcionálnom a kvantitatívnom chápaní vnútroštátneho delenia. Hospodársky a byrokratický centralizmus nebral do úvahy regionálne, etnické a už vôbec nie religiózne osobitosti regiónov. Systém potlačoval, alebo v lepšom prípade konzervoval prirodzenú formu alebo prirodzený spôsob života národov ZSSR, vrátane ruského národa.
3. Administratívne zriadenie ZSSR bolo založené na svätskom, čisto funkcionálnom a kvantitatívnom chápaní vnútroštátneho delenia. Hospodársky a byrokratický centralizmus nebral do úvahy regionálne, etnické a už vôbec religiózne osobitosti regiónov. Systém potlačoval, alebo v lepšom prípade konzervoval prirodzenú formu alebo spôsob života národov ZSSR, vrátane ruského národa.
4. Ekonomický systém ZSSR bol založený na dlhom socialistickom cykle, ktorého prínos od spoločnosti k jednotlivcovi postupne prestal existovať. Všadeprítomná kontrola centra sa stala hlavnou brzdou vývoja a rozvoja. Človek a konkrétny kolektív sa strácal pred abstrakciou spoločnosti.

A. Dugin vo svojej knihe *Osnovy geopolitiky* (2000) ponúka svoj pohľad na príčiny rozpadu cárskeho Ruska. Rusko by už v nijakom prípade nemalo opakovať minulé chyby a ani príčiny rozpadu ZSSR pri budovaní nového geopolitického celku. Dôvody rozpadu cárskeho Ruska vidí A. Dugin v narušení prirodzenej mocenskej formy – Pravoslávie – Samoderžavie – Národnosť. **Pravoslávie** bolo podkopané svetskými reformami Petra Veľkého a v mnohom stratilo svoj sakrálny charakter a autoritu pred vlastným národom. Cirkev sa stala podriadenou cárovi, keď mu bola podriadená SYNODA. Cár týmto svojím krokom obmedzil slobodu Cirkvi, ktorá musela hľadať kompromis so svetskou mocou.

Dôsledkom toho bola strata sakrálneho významu samoderžavia, ktoré riešilo veľmi často čisto politické úlohy, zabúdajúc na svoju vyššiu misiu v religióznom predurčení. V desakralizácii však zohral svoju závažnú úlohu aj vplyv vtedajšej Európy. Národnosť zostala len pojmom alebo len heslom a národ sa ocitol v hlbokom odcudzení od politického života. Všetky tieto faktory sa podľa A. Dugina jednoznačne podpísali pod príčiny vypuknutia Veľkej Októbrovej socialistickej revolúcie.

Významný ruský historik **Roj Medvedev** vidí príčiny rozpadu ZSSR v súbore viacerých faktorov. Svoje názory vysvetľuje v knihe Советский союз. Последние годы жизни (2010). (Sovietský zväz. Posledné roky života 2010). Za hlavné príčiny rozpadu považuje R. Medvedev **nestabilnosť základov sovietskeho zriadenia, antiruský nacionalizmus, ruský separatizmus a úlohu Michaila Gorbačova a Borisa Jel'cina** v posledných rokoch existencie ZSSR. Sovietsky zväz bol štátom, ktorého – podľa ústavy – vedúcou a určujúcou silou bola Komunistická strana ZSSR. Štát a strana boli tvorené a posilňované ideologickými projektmi, ktoré vytvárali ideológovia a teoretici KSSZ. Logicky oslabenie strany znamenalo aj oslabenie štátu: „Srdcom KSSZ bola jej ideológia, ktorá keď oslabla, musela sa zrútiť a zároveň aj stranícko-štátny výtvor pod názvom ZSSR.“ (Medvedev, 2010, s. 586) R. Medvedev je presvedčený o možnom udržaní Sovietskeho zväzu a jeho „smrť“ teda nebola nevyhnutnou. R. Medvedev v tejto súvislosti konštatuje: „Naši lídri nemali slepo nasledovať ideológiu, ale mali ju neustále konfrontovať s praxou vnášaním nevyhnutných korektúr tak v ideológiu ako aj v prax. Nebolo treba úporne nástoit' na ideológii diktatúry a expanzie, ale starať sa o zvýšenie materiálneho a duchovného blaha v živote spoločnosti, v čom je aj hlavná úloha a záväzok socializmu.“ (Medvedev, 2010,s.587) Za hlavný dôvod rozpadu KSSZ a ZSSR R. Medvedev považuje krízu ideológie a stále ostrejši nesúladi medzi doktrínou a praxou. Ostatné príčiny sú podľa R. Medvedeva druhoradé a vyplývajú z hlavnej príčiny rozpadu.

Antiruský nacionalizmus je ďalšou z príčin rozpadu ZSSR. „Demokratizácia a glasnosť z konca 80. rokov otvorili možnosť slobodnej diskusie o národnostných problémoch v ZSSR a vytvorení nacionalistických organizácií. Pritom dostatočne rýchlo a jasne vysvitlo, že silné túžby a snaha o nezávislosť má inteligencia, časť etnonomenklatúry a výrazná časť obyvateľstva – radových občanov iba v Pobaltí, Gruzínsku a v západných častiach Ukrajiny. No v týchto regiónoch nebolo ani ochoty ani možností bojovať za radikálne oddelenie od ZSSR. Požiadavky najradikálnejších skupín nešli za rámec o rozšírení hospodárskej samostatnosti v rámci spoločného štátu“ (Medvedev, 2010, s. 589). Až krach perestrojky vyostřil nacionalistické a separatistické tendencie, ktoré sa dotkli aj Ruska a nie iba zväzových častí. Vznikali projekty samostatného Uralu, Sibíri, Prímorska, Tatarstanu, Čečenska, Tuvy, Kalmikie a Gagauzská. R. Medvedev hodnotí tieto snahy ako iracionálne a emocionálne, keď vznikala v podstate iba ilúzia o možnosti lepšej a pokojnejšej existencie mimo dosahu Moskvy. Neschopnosť KSSZ a krach perestrojky zapríčinili podľa R. Medvedeva rast nacionalistických tendencií a nie naopak. K týmto negatívnym procesom prispela aj nečinnosť centra za vlády M. Gorbačova, ktoré nemalo jasný program svojej politiky: „V roku 1991 bol antiruský nacionalizmus omnoho menšou politickou silou ako v rokoch 1917 – 1918. Sám osebe tento nacionalizmus nemohol zničiť štát akým bol ZSSR.“ (Medvedev, 2010, s. 591)

Ruský separatizmus bol podľa R. Medvedeva novým fenoménom, ktorý do tých čias neexistoval. Stal sa jedným z rozhodujúcich faktorov, ktorý výrazne prispel k rozbitiu Sovietskeho zväzu. V roku 1990 bola vytvorená samostatná Komunistická strana Ruska, ktorá bola autonómnu od zväzovej strany. R. Medvedev pomenúva jeden z vážnych faktov týkajúci sa ruského separatizmu a to ten, že sa neopieral o nijakú ruskú etnonomenklatúru, ktorá existovala v ostatných zväzových častiach: „V Ruskej federácii neexistovali v minulosti plnohodnotné orgány moci ako Rada ministrov, vlastná Komunistická strana, čisto ruské

vojenské štruktúry a neexistovalo ani ruské KGB“ (Medvedev, 2010, s. 594). Existovali teda v prevažnej miere iba zväzové orgány moci. 12. 6. 1990 bola prijatá Deklarácia o nezávislosti Ruska. Dnes sa tento sviatok oslavuje pod názvom Deň Ruska. Ako je možné, že také slabé hnutie mohlo preukázať taký vplyv na udalosti. R. Medvedev na to dáva jednoznačnú odpoveď v tom zmysle, že sa mu nepostavila nijaká sila na odpor. A to je opäť dôkaz slabosti Komunistickej strany ZSSR. Hlavnou tvárou idey „oslobodenia“ sa Ruska bol B. Jeľcin a jeho poradca G. Burbulis.

V danej súvislosti je veľmi dôležité položiť si aj otázku, akú rolu pri rozpade ZSSR zohrala „studená vojna“. R. Medvedev jej pripisuje určitý význam, avšak určite nie rozhodujúci. Preto konštatuje: „Niet žiadnych pochyb o tom, že „studená vojna“ a tlak Západu boli jednou z príčin rozpadu ZSSR. No u nás niet nijakého dôvodu nazývať tieto faktory hlavnou príčinou rozpadu ZSSR. Prečo v takom prípade pri ešte väčšom tlaku a ešte väčšej sofistikácii plánov vytvorených CIA a USA sa doteraz nepodarilo rozložiť režim Fidela Castra v susednej Kube? Aj nie príliš silný vietor môže zvaliť sto rokov starý strom, ak jeho kmeň už prehnul zvnútra. Môžeme v takom prípade považovať vietor za hlavnú príčinu pádu stromu?“ (Medvedev, 2010, s. 600)

Oslabenie ZSSR nastúpilo podľa R. Medvedeva hneď po smrti Stalina, ktoré adekvátne nevyhodnotili ani Chruščov a ani Brežnev. M. Gorbačovovi preto ani veľa šanci na úspech R. Medvedev nepripisuje. Neúspech perestrojky M. Gorbačova je založený na zlom určení priorit. R. Medvedev poukazuje na prioritu riešenia problémov s materiálnym zabezpečením väčšiny radových občanov. Na začiatku perestrojky M. Gorbačov v oblasti ekonomiky jednoznačne akcentoval plán modernizácie strojárskoho priemyslu a vo vnútornej politike boj proti alkoholizmu. Takýto plán však vyvolal u obyvateľstva masovú nespokojnosť. V reakcii na to Gorbačov prišiel s heslom demokratizácie a glasnosti, ktoré na istý čas vytvorili pocit nádeje na zmenu. Zlepšenie materiálneho zabezpečenia obyvateľstva však nenastalo, a preto

M. Gorbačov je prijímaný v Rusku veľmi negatívne a pripisujú sa mu hlavné „zásluhy“ na rozpade ZSSR. Pravdou však je, že jeden človek nemôže rozbiť taký veľký kolos, akým bol ZSSR. R. Medvedev ako člen Centrálného výboru KSSZ hodnotí M. Gorbačova ako politika so sklonom k politickej improvizácii a povrchnosti: „Jeho ciele boli nejasné jemu samému, nesiahali ďalej ako k vágnym a dobrým želaniam, ktoré nevedel zreteľne sformulovať nikto z pomocníkov Gorbačova, s ktorými som mal možnosť stretávať sa a rozprávať v rokoch 1989 – 1990.“ (Medvedev, 2010, s. 612)

Ďalším aspektom, ktorý ovplyvnil negatívny vývoj udalostí v ZSSR a pretrváva až dodnes, je pocit dopĺčania na chudobnejšie časti zväzového štátu, akým bola napríklad Stredná Ázia. Na Ukrajine tiež existoval pocit, že do spoločnej kasy sa odvádza viac ako sa z nej dostáva. Koniec koncov je to prirodzený jav, ktorý sa vyskytuje vo všetkých štátnych zväzkoch. V prípade ZSSR to však bolo oveľa vypuklejšie, pretože ten zahŕňal národy rôznych kultúrnych skupín s rozdielnym stupňom vývoja: „Rozmer donorstva Ruska vo vzťahu k Strednej Ázii bol očividný. V roku 1989 RSFSR dotovala ostatné republiky sumou 53,5 mld. USD, z čoho 48% išlo do Strednej Ázie. Naopak – do spoločného rozpočtu platil iba Kazachstan, symbolicky prispievalo Kirgizsko. Tadžikistan, Uzbekistan a Turkménsko neplatili nič. Prvou doktrínou Ruska po rozpade ZSSR bola doktrína dištancie. Prestať dotovať región v najvyššej možnej miere (t.j. dotovať len najnutnejšie – ochranu hraníc).“ (Davidov, Balkanov, 2010, s. 25)

Na príčinách rozpadu ZSSR sa ruskí politológovia, historici a politici vo veľkej miere zhodujú. Sovietsky zväz sa rozpadol z vnútra, pretože prestal plniť úlohu, pre ktorú bol vytvorený a ktorú od neho očakávali jeho občania. J. Primakov príčiny rozpadu charakterizuje takto: „Hlboké ekonomické príčiny krachu ZSSR sa prejavili v štrukturálnej kríze administratívno-plánovacieho systému. Počas obdobia existencie ZSSR bolo dosiahnuté mnohé – ZSSR sa stal priemyselnou veľmocou, osvojil si bohaté náleziská ropy a plynu na

Sibíri, bol prvý v kozme a dosiahol jadrovú paritu s USA. Všetko to bolo dosiahnuté vďaka centrálne plánovanému hospodárstvu, ktoré umožnilo mobilizovať potenciál štátu pri napĺňaní týchto cieľov. No súčasne sa do úpadku dostávala sféra, ktorá bola určená na uspokojovanie potrieb človeka. Výklady sa vyprázdňovali, vznikala veľký deficit.“ (Primakov, 2010, s.55)

Známy ruský politológ **Igor Panarin** ponúka tiež svoje argumenty, ktoré sú rozhodujúce v procese rozpadu Sovietskeho zväzu. Ekonomický neúspech Sovietskeho zväzu nevyhnutne nemusel znamenať aj jeho územný rozpad, na čom sa zhoduje mnoho ruských politológov a čo dokazujú aj mnou uvedené argumenty niektorých osobností ruskej politickej a politologickej scény. Panarinov názor je však radikálnejší najmä vo vzťahu k prvému a poslednému prezidentovi ZSSR M. Gorbačovovi. Niektorí mu pripisujú neschopnosť a povrchnosť, no I. Panarin ho nazýva generálnym likvidátorom Sovietskeho zväzu. Vo svojej knihe Prvá svetová informačná vojna. Rozpad ZSSR (2010) (Первая мировая информационная война. Развал СССР. 2010) hodnotí činnosť M. Gorbačova a perestrojky ako činnosť riadenú zvonka pod názvom „Kombajnista“ (Комбайнер). „Plán „Kombajnista“ mal presný ekonomický obsah, bol zacielený na dezorganizáciu sovietskej ekonomiky a jej spád pod vplyv transnacionálnych korporácií“ (Panarin, 2010, s. 214). I. Panarin spomína v účasti v tomto pláne D. Rockefellera a tiež M. Thatcherovú, Z. Brzezinského a H. Kissingera. I. Panarin tento plán opisuje takto: „Na konci roka 1987 vláda ZSSR pripravila svoje ekonomické návrhy na rok 1988. V súlade s týmito návrhmi bol tvrdý národno-hospodársky plán pretransformovaný do formy štátnej objednávky (dopytu), plne zabezpečený finančnými a materiálnymi zdrojmi. Pritom dopyt (zo strany štátu) bol znížený na 90-95% od celkového objemu produkcie a zostávajúcich 5-10% produkcie ostávali firmám (producentom) na použitie v ich kompetencii na základe dohodnutých vzťahov. Do konca roka 1987 M. Gorbačov na zasadaní Politbyra KSSZ dosiahol ešte výraznejšie zníženie štátnej

objednávky o 1/3 a na niektorých ministerstvách až o polovicu.“ (Panarin, 2010, s. 215) Ďalším negatívnym krokom M. Gorbačova bolo zavedenie voľných zmluvných cien, z ktorých začali firmy nadobúdať veľké zisky, avšak nie na zvýšenie svojej produkcie, ale vďaka svojej monopolnej pozícii na trhu. Týmto krokom bol trh postavený naruby, vyostril sa nedostatok. Za vlády M. Gorbačova sa prvý raz v ZSSR objavila nezamestnanosť, zvýšila sa miera kriminality (Panarin uvádza 1,6 milióna osúdených v roku 1989, čo je dvojnásobok v porovnaní s rokom 1937). I. Panarin hodnotí aj politické reformy z obdobia „perestrojky“. Tie mali rovnaký skazonosný účinok ako reformy ekonomické. Išlo o prepisovanie histórie najmä vo vzťahu k Veľkej národnooslobodzovacej vojne, hodnoteniu koloniálnych vojen západnými mocnosťami ako civilizačnej misie a rozširovaniu demokratických ideálov.

Ďalším krokom M. Gorbačova, ktorý prispel k destabilizácii ZSSR bolo odvolanie 82% sekretárov (vedúcich predstaviteľov) komunistických strán na všetkých úrovniach, a to od oblastných až po republikové, čo I. Panarin hodnotí ako zdrvivý úder pre Komunistickú stranu: „Práve M. Gorbačov založil základné míny, výbuch ktorých v roku 1991 znamenal koniec ZSSR“ (Panarin, 2010, s. 220). Práve vyostrenie ekonomických problémov a citelné zhoršenie životných podmienok občanov prispeli k rastu nacionalizmu a odstredivých síl, ktorých následky Rusko a jeho bývalé zväzové časti pociťujú doteraz. Možno konštatovať, že hrajú istú rolu v súčasných aj perspektívnych vzťahoch. Hlavná príčina rozpadu ZSSR podľa I. Panarina sa zhoduje s názormi R. Medvedeva a väčšiny vedeckej obce v Rusku, že najdôležitejším faktorom rozpadu ZSSR bola KSSZ a jej neschopnosť odpovedať na nové výzvy, ktoré prinášal celospoločenský život. Otázkou zostáva, či aj napriek ekonomickému neúspechu, sa musel Sovietsky zväz rozpadnúť aj teritoriálne. „Hlavnou príčinou porážky ZSSR bola nespôsobilosť KSSZ a KGB odvrátiť hrozbu vytvorenia „piatej kolóny“ vo vnútri ZSSR a príchod k moci skupiny globalistov – trockistov na čele s M. Gorbačovom.“ (Panarin, 2010, s. 221)

Sovietsky zväz sa rozpadol aj napriek výsledku celozväzového referenda (bez pobaltských štátov, Arménska, Gruzínska a Moldavska), konaného 17. marca 1991, s otázkou : Myslíte si, že je potrebné zachovať ZSSR ako obnovenú federáciu rovnoprávných, suverénnych republík, v ktorom sa budú v plnej miere garantovať práva a slobody človeka každej národnosti? „Hlasovania sa zúčastnilo 80% občanov, oprávnených hlasovať na referende. Z nich 76,4% odpovedali na otázku áno, 21,7% odpovedali negatívne. Okolo 2% hlasov bolo neplatných.“ (Milov, 2010, s. 815)

Reflektujúc argumenty odborníkov o príčinách rozpadu ZSSR považujem za hlavnú „rozbušku“ v procese rozpadu ZSSR slabú kádrovú politiku a ideologickú rigidnosť KSSZ, ktorá sa nakoniec prejavila v nízkej a nezodpovedajúcej životnej úrovni občanov. Tá v konečnom dôsledku viedla k nárastu nacionalizmu, ktorý je silný aj dnes a môže byť podľa môjho názoru vážnou prekážkou pri budovaní integračných procesov v postsovietskom priestore.

Literatúra

ДАВИДОВ, С. Г.; БАЛКАНОВ, В. И.: *Современная геополитическая ситуация в Центральной Азии*. Чебоксары : Издательский дом «Пегас», 2010, с. 25. ISBN 978-5-91225-026-2.

ДУГИН, А.: *Основы геополитики. Геополитическое будущее России*. Москва : Арктогея-центр, 2000, с. 203-206. ISBN -5-8186-0004-1.

КОРТУНОВ, С.В.: *Современная внешняя политика России. Стратегия избирательной вовлеченности*. Москва : Издательский дом Государственного университета – Высшей школы экономики, 2009, с. 147. ISBN 5-7598-0637-0.

МИЛОВ, Л. В.: *История России XX – до начала XXI века*. Москва : ЭКСМО, 2010, с. 815. ISBN 978-5-699-18159-9.

ПАНАРИН, И.: *Первая мировая война. Развал СССР*. Санкт Петербург : Издательство Питер, 2010, с. 214, 215, 220, 221. ISBN 978-5-49807-753-6.

ПРИМАКОВ, Е. М.: *Мысли вслух*. Москва : Российская газета, 2011, с. 55. ISBN 978-5-905308-03-1.